

הלכות הסגת גבול והשיטה הקפיטליסטית

כללי

דומה שהקושי העיקרי העומד בפני הכנסת הלכות הסגת גבול לחיי המעשה במשק המודרני הוא במישור הכלכלי, שכן הלכות הסגת גבול נוגעות באושיות השיטה הקפיטליסטית.

תפיסת העולם העומדת בבסיס השיטה רואה כמטרה את היעילות הכלכלית, כלומר, **להפיק מקסימום חומרנות**. כדי למקסם את היעילות הכלכלית – יש להוציא את הממשלה מן המשחק הכלכלי, ולהפקיר את השוק **לתחרות חפשית**. כאשר נגדיר את **הרווח והעלאת רמת החיים של הפרט כמטרה** ההנחה היא שהמוטיבציה להשיג רווח תגבר ויעילות השוק תעלה. נגזר מכאן: קידוש **התחרות החופשית והאינדיבידואליזם**.

שם הספר – "גבולות התחרות העסקית" – רומז כי, לדעתנו, גישת התורה שונה. עוד בטרם הגיענו לשלב שבו אנו מגדירים התנהגות מסוימת כהסגת גבול אנו קובעים כי תחרות עסקית מותנית בקיום עקרון השוויון. מותר לנקוט דווקא באמצעי שיווק כאלו שגם המתחרה יכול לנקוט. הלכות הסגת גבול מגבילות את התחרות החפשית עוד יותר.

ריסון התחרות החופשית אינו תוצאה של תפיסה **חברתית** המאזנת את התפיסה הכלכלית. מדובר בתפיסה **כלכלית** שונה. תפיסה זו מביע החתם סופר בתשובה¹:

"נידון הסרסורים הטוענים זה מול זה... רשות לכל מי הרוצה לזכות מההפקר ההוא ולהמשיך אנשים אליו בכיוצא בזה ואין אדם יכול למחות אך לעומת זה ירבו מחלוקות ותתמעט המחיה והקלקלה מעותדת **וראוי לתקן שלא יעשה אדם כדגי הים שכל אחד בולע חברו** ואם אי אפשר על ידי בית דין של ישראל יסתייעו מתקנת המדינה על-פי מלכות".

התחרות החופשית כשלעצמה נתפסת על ידו כשלילית, שכן היא מביאה להתנהגות לא ראויה. לכן מותר אפילו לערב את המלכות (פעולה שבדרך כלל משתדלים להימנע ממנה) לשם ריסונה. דבריו מבוססים על המדרש²:

1. חלק חושן משפט סימן מד.

2. ילקוט שמעוני חבוקק רמז תקסב.

"מה דגים שבים כל הגדול מחברו בולע חברו, אף בני אדם אלמלא מורא מלכות עליהם כל הגדול מחברו בולע חברו, היינו דתנן³ ר' חנינא סגן הכהנים אומר הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו".

תפיסת הרווח כאמצעי

השאיפה לריסון התחרות החפשית נובעת מתפיסה יסודית שונה של המטרה. המטרה אינה יעילות כלכלית. אין טעם ליעילות כלכלית היוצרת יותר אמצעים מן הנדרש. הנדרש הוא יכולת כלכלית להתקיים. בהתאם לכך הרווח הוא אמצעי, לא מטרה. מבקשים אותו כצורך קיומי, כדברי הגמרא במסכת ברכות⁴:

"כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמרו לו: אדונינו המלך, **עמד ישראל צריכין פרנסה**. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו".

אין כאן רצון להעלאת רמת החיים, אלא למילוי צרכים קיימים – צריכים פרנסה. כך היא גם התפיסה שמציג הרמב"ם בהלכות דעות⁵:

"צריך האדם שיכוון לבו וכל מעשיו כולם לידע את השם ברוך הוא בלבד, ויהיה שבתו וקומו ודבורו הכל לעומת זה הדבר, כיצד כשישא ויתן או יעשה מלאכה ליטול שכר, **לא יהיה בלבו לקבוץ ממון בלבד אלא יעשה דברים האלו כדי שימצא דברים שהגוף צריך להם** מאכילה ושתייה וישיבת בית ונשיאת אשה".

הרמב"ם בהלכות תשובה⁶ מוסיף:

"אל תאמר שאין תשובה אלא מעבירות שיש בהן מעשה כגון זנות וגזל וגניבה, אלא כשם שצריך אדם לשוב מאלו כך הוא צריך לחפש בדעות רעות שיש לו ולשוב מן הכעס ומן האיבה ומן הקנאה ומן ההיתול **ומרדיפת הממון** והכבוד ומרדיפת המאכלות וכיוצא בהן מן הכל צריך לחזור בתשובה, ואלו העונות קשים מאותן שיש בהן מעשה שבזמן שאדם נשקע באלו קשה הוא לפרוש מהם, וכן הוא אומר יעזוב רשע דרכו וגו".

למדנו שהיצר לקבוץ ממון כמטרה כבר היה קיים בזמן העתיק. החידוש בקפיטליזם הוא רק בכך שיצר זה הצליח להשתלט על העולם במידה כזו שהפך

3. אבות ג, ב.

4. ג, ב.

5. פרק ג הלכה ב.

6. פרק ז הלכה ג.

לאידיאולוגיה ולנורמה שלטת. התורה, הן במדרש והן בהלכה, יוצאת נגד התפיסה הזו.

הדברים נכונים לא רק במישור הפרטי. גם במישור הכללי מתאר הרמב"ם⁷ את השפע הכלכלי, שה' מבטיח לישראל אם ישמעו בקולו, כאמצעי:

"והבטיחנו בתורה שאם נעשה אותה בשמחה ובטובת נפש ונהגה בחכמתה תמיד שיסיר ממנו כל הדברים המונעים אותנו מלעשותה כגון חולי ומלחמה ורעב וכיוצא בהן, וישפיע לנו כל הטובות המחזיקות את ידינו לעשות התורה כגון שובע ושלום ורבוי כסף וזהב, **כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להן אלא נשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה** כדי שנזכה לחיי העולם הבא".

את מי שעוסק בהעלאת רמת החיים כמטרה מכנה הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה "משתגע":

"ומה טוב אמר האומר, לולי המשתגעים נשאר העולם חרב. שאין בעולם שגעון, דומה לשגעון האדם. שהוא חלוש הנפש, ודל ההרכבה, והוא נוסע מתחלת הגליל השני, משבעה גלילות הישוב, עד סוף הששי, והוא עובר ימים בזמן החורף, והולך בארץ תלאובות בזמן החורב והקיץ, ומסתכן בנפשו לחיות השדה ולרמשים, כדי שירויח דינרים. כשיקבץ כלום מן הזהובים, שמכר בהם כח נפשו השלם, ויהיה לו מהם חלק, יתחיל לחלק אותם על אומנים, לבנות לו יסוד על טבור הארץ בסיד ואבנים, כדי להקים עליו קיר, שיעמוד שנים רבות. והוא יודע, שלא נשאר משנות חייו מה שיוכל בהם לבלות בנין עשוי מן הגמא. **היש שטות ושגעון כזה. וכן כל תענוגי העולם הם הוללות וסכלות גמור**, אבל הם סבה לישוב העולם. ועל כן קראו חכמים עם הארץ, מי שאין לו חכמה, עם הארץ. כלומר, לא נמצאו כי אם לישוב הארץ. לפיכך הם מיחסים שמם לארץ".

הכלכלה היהודית אינה מבוססת על אינדיווידואליזם, אלא על ערבות הדדית

מן המובאה במסכת ברכות עולה שגם האינדיווידואליזם הכלכלי אינו ברוח התורה. התפיסה היא ראייה כללית של צרכי עם ישראל -

"כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמרו לו: אדונינו המלך, **עמך ישראל צריכין פרנסה**. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו".

7. הלכות תשובה פרק ט הלכה א.

אין כאן התייחסות לצורכי הפרט, אלא לעם ישראל כמקשה אחת – "עמך ישראל". אף תשובת דוד המלך מניחה שאלו שיש להם יתנו לאלו שאין להם – "צאו והתפרנסו זה מזה". רק כשמסתבר שישנו גירעון במאזן הלאומי, מורה דוד על מלחמה.

מצופה אפוא מעם ישראל סולידריות חברתית שתאפיל על הרצון הפרטי להרוויח.

תחרות חפשית מבוקרת כאמצעי להגיע לרמת המחירים הרצויה

כאמור, מן היחס אל הרווח כאל אמצעי פרנסה נגזרות הלכות הסגת גבול. בהתאם לכך התחרות החפשית נתפסת כאחד האמצעים שבעזרתו ניתן לעתים להגיע לתוצאה הרצויה. לדוגמא, בתחום מצרכי היסוד יש עניין בתחרות חפשית, אפילו אם הדבר יבוא על חשבון הסיטונאים. זאת מפני שאפילו אם לחלק קטן מן האוכלוסייה יחסרו מצרכים אלו הוא עלול לסבול חרפת רעב. כך ניתן להבין את המשנה במסכת בבא מציעא⁸:

"ולא יפחות את השער (למכור בזול), מפני שמרגיל לבא אצלו ומקפח מזונות חברו), וחכמים אומרים: זכור לטוב" (שמתוך כך אוצרי פירות מוכרין בזול – רש"י).

במקרה זה אין אנו מתחשבים באינטרס של אוצרי הפירות, שכן יש לנו עניין שהפירות יהיו מצויים ביד כל אחד. לעומת זאת כאשר מדובר במצרך שהוא בבחינת מותרות וניתן לחיות בלעדיו, ראוי לדאוג לאיזון בין האינטרסים של הצרכנים לבין אלו של המוכרים.

בשו"ת מהרי"ז עניל⁹ נשאל בעניין דין ודברים שבין אנשי קהילת בורשטין ובין ר' נחום, מחזיק החכירה בכפר קראפאטיק. תשלומי המסים והחכירה באותו כפר היו נמוכים יחסית ולכן ר' נחום, ששילם מסים נמוכים מאשר מוזגי העיר, מסוגל היה למכור יין שרף בזול יותר. הוא מכר את יין השרף גם לאנשי העיר בורשטין. אלו מצידם העדיפו לבוא אליו ולקנות בזול, במקום לקנות בעירם. הגיעו הדברים לידי כך שמוזגי העיר לא היו מסוגלים לעמוד בתחרות. נוסף לכך אותו ר' נחום היה איש אמיד ומסוגל היה לקנות מלאי גדול במחיר סיטונאי, ואחר כך להסתפק במתח רווחים נמוך. מוזגי העיר לעומת זאת שלמו דמי חכירה ומסים גבוהים יותר, וקנו כמויות קטנות יחסית מפני לא היו מסוגלים לקנות כמות גדולה בבת אחת. התוצאה הייתה שהם לא היו מסוגלים להתחרות במחירים שמכר ר' נחום.

8. ס, א.

9. חלק חושן משפט סימן סט.

המוזגים ניסו להגיע עמו להסכם שלכל הפחות הוא מוכר לאנשי עירם ימכור באותו מחיר שבו הם מוכרים, כדי שהתחרות תהיה הוגנת, אך הוא סרב וטען: "בשלי אני עושה ומי יאמר לי מה תעשה בקרב ביתי".

בקרב מוזגי העיר עלה הרעיון לחכור את מונופול המזיגה באותו כפר שחכר ר' נחום, כך שיחדל להסיג את גבולם, אך לא העיזו לעשות כך מחמת חרם הראשונים כנגד הסגת גבול בחכירות.

בסופו של דבר, כאשר שר העיר ראה שהמוזגים שוב אינם מעוניינים לחכור את הזכות למכור יי"ש מאחר שאינם מסוגלים להתחרות בר' נחום, הגיע עימם להסכם שר' נחום לא יורשה למכור יי"ש בעירם.

כשראה ר' נחום שהגיעו להסכם כזה תבע אותם על כך שנכנסו לגבולו, שכן זכותו למכור לכל מי שירצה. על כך שהוא מוזיל את המחיר הרי אמרו חכמים "זכור לטוב", ובזכותו כולם מוזילים והדבר משרת את עניינם של הקונים. המוזגים טענו כנגדו שמאחר שקיפח את פרנסתם לא נותרה בידם ברירה אלא להגיע להסכם עם השר.

בית הדין זיכה את מוזגי העיר, והריא¹⁰ עניול מנמק:

יש ביד בני העיר למחות ביד ר' נחום שלא לפחות את המחיר של היי"ש לבני העיר מפני שאין עניין ציבורי בהוזלת המחיר:

ראשית, הביטוי "זכור לטוב" נאמר דווקא בדברים נחוצים למזון – לחם ובשר ופירות, אבל לא יי"ש.

שנית, המעיין בפרוש רש"י שם יראה ש"רווח תרעא" אין פירושו שעל ידי זה שפוחת את השער גם שאר המוכרים בעל כרחם יפחתו את השער וירוויחו הקונים, שמטעם זה לא היה ראוי לברכה, **דמאי חזית דדמא דקונים סומק טפי מדמא דמוכרים, אדרבה המוכרים הם חנוונים שכל חייהם תלויים להם בזה הרווח, מה שאין כן הקונים.** אם כל אחד מן הקונים יוציא פרוטה יותר אין חייו תלויים בו. אמנם רש"י נשמר פירוש משובש זה ופירש **שאוצרי פירות** יראו שהוזל השער וימכרו גם הם בזול. על ידי זה לא ייגרם שום הפסד לתנוונים המוכרים, שכן גם הם יקנו בזול מאוצרי פירות. על אוצרי הפירות עצמם אין עניין לרחם, שהרי רשעים הם, כפי שפסק המחבר בשולחן ערוך¹⁰: "כל המפקיע שערים, או שאצר פירות בארץ ישראל, או במקום שרובו ישראל, **הרי זה כמלוה ברבית** ועליהם נאמר 'שבור זרוע רשעי'".

10. חושן משפט סימן רלא סעיף כה; רמב"ם הלכות מכירה פרק יד הלכה ו; מקור הדברים במסכת בבא בתרא צ, ב.

מוזגי העיר בורשטין אינם רשעים, אלא מתפרנסים מן המזיגה. אין אפוא שום עניין שהשער יוזל, אלא להפך, שהמוזגים יתפרנסו. אין כאן קידוש התחרות החפשית, אלא ראייתה בפרופורציה מתאימה.

אני תקוה שהלכות הסגת גבול שנאספו כאן, מעבר להיותן קובץ הלכות ליחידים הנתקלים בבעיות מעשיות בחיי היום-יום, יהוו ציון דרך בגישה הכלכלית של אנשי עסקים, ויתנו לערך התחרות החפשית את הפרופורציות הראויות.